

Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, I, 101). Bazı mutasavvıflar Kur'an'da geçen kandil, lamba, fânus, yağ (mişkât, misbâh, züccâce, şecere, bk. en-Nûr 24/35) gibi kelimeleri de kalbin çeşitli tavırları olarak yorumlamışlardır (Gazzâlî, *Mişkâtü'l-envâr*, s. 12; Molla Sadrâ, *Tefsîr-i Âyet-i Mübâreke-i Nûr*, Tahran 1362 hş./1403).

Tasavvufun bilginin kaynağı kalbdir. Ancak kalb aklın karşıtı değildir; bir yere kadar akılla iç içedir. Akletme kalbin bir işlevidir, düşünceyi üreten aklın kaynağı kalbdir. Metafizik konularda kalbin akli aşlığını söyleyen sûfiler bu konularda kalbin sezgisini esas almışlardır. Onlara göre sözlükte "bağlamak" anlamına gelen aklın faaliyet alanı dar ve sınırlı, buna karşılık kalb âlemi çok daha geniştir (İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, II, 155, 394; IV, 25; a.mlf., *Fuşûş*, s. 128). Âşikane tasavvuf edebiyatının temel konusu kalbdir (bk. GÖNÜL).

BİBLİYOGRAFYA :

Cevherî, *eş-Şihâh*, Beyrut 1979, I, 204; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "Lüb", "Nühâ", "Sadır", "Fu'âd" md.leri; *Lisânü'l-Arab*, "k'lb" md.; *et-Ta'rifât*, "Kalb", "Lüb", "Akl", "Nefs" md.leri; Tehânevî, *Keşşâf*, II, 970, 1175; *Tâcü'l-arûs*, "k'lb" md.; *Kâmus Tercümesi*, I, 445; *Müsned*, II, 168, 173, 285; III, 172; IV, 194, 224, 408; V, 71, 379; VI, 302; Dârimî, "Büyüç", 3; Buhârî, "İmân", 39, "İlim", 33, 39, 47, "Da'avât", 9; Müslim, "İmân", 1, 2, "Kader", 17, "Birr", 39, "Müsâkâr", 107, "Müsâfirîn", 181, "Münâfikîn", 32; İbn Mâce, "Mu'akkaddime", 13, "Zühd", 9; Tirmizî, "Da'avât", 89, 124, "Kader", 7, "Tefsîr-ü'l-Kur'ân", 2/35; Hâris el-Muhâsibî, *el-Veşâyâ*, Beyrut 1406/1986, s. 129, 197, 291; a.mlf., *er-Ri'âye li-hukûküllâh*, Kahire 1970, s. 109-115, 120, 136, 197, 291; Ebû Saîd el-Harrâz, *Kitâbü's-Sıdk*, London 1937; Ebû'l-Hüseyn en-Nûrî, *Ma'kâmâtü'l-kulûb* (nşr. P. Nwyia, *Mélanges de l'Université Saint Joseph* içinde), XL, Beyrut 1968, s. 115-154 (aynı risâle için bk. Ahmet Subhî Furat, "Abu'l-Hüseyn an-Nûrî ve Ma'kâmât al-Kulûb Adlı Risalesi", *İTED*, VII/1-2 [1978], s. 339-355); Hakîm et-Tirmizî, *Kitâbü'l-Farâk beyne's-sâdr ve'l-kalb ve'l-fu'âd ve'l-lüb*, Kahire 1954; a.mlf., *Hatmü'l-euliyâ*, Beyrut 1965, s. 130, 269, 270, 374; Nifferrî, *Kitâbü'l-Mevâkıf*, Kahire 1934, s. 71; Serrâc, *el-Lüma'*, Kahire 1960, s. 107, 116, 126, 299, 430; Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s. 63; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, Kahire 1961, I, 225-262; Süleimî, *Tabakâtü's-şüfiyye*, Kahire 1966, s. 144, 208, 267, 286, 371, 400, 433, 503; Kuşeyrî, *er-Risâle*, Kahire 1966, s. 242; Hücverî, *Keşfü'l-mahcûb* (Uludağ), s. 178, 207, 425; Gazzâlî, *İhyâ*, Kahire 1939, I, 121; III, 3, 4, 7, 19-21, 26, 44; a.mlf., *Mişkâtü'l-envâr*, Kahire 1964, s. 12, 43-49; a.mlf., *Mizânü'l-âmel*, Kahire 1964, s. 221-226; a.mlf., *el-Münkız mine'd-dalâl*, İstanbul 1960, s. 16, 75; Reşîdüddîn-i Meybûdî, *Keşfü'l-esrâr ve 'uddetü'l-ebâr*, Tahran 1330-39 hş., VII, 416; VIII, 411; Aynü'l-kudât el-Hemedânî, *Temhîdât* (nşr. Afif Useyrân), Tahran 1962, s. 141-168, 360, 505; Abdülkâdir-i Gey-

lânî, *el-Ğunye li-tâlibi tarîki'l-hak*, Beyrut 1288, I, 89; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, İstanbul 1307, II, 65; III, 212; V, 540-544; a.mlf., *el-Muhasşal* (nşr. Tâhâ Abdürrâûf Sa'd), Kahire 1323, s. 174; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, Kahire 1293, I, 101-102; II, 155, 394; III, 263; IV, 25, 26; a.mlf., *Fuşûş* (Affif), s. 88, 122, 128; Necmeddîn-i Dâye, *Mirşâdü'l-İbâd*, Tahran 1352, s. 105-117; Mevlânâ, *Mesnevî* (trc. Veled İzbudak), İstanbul 1942, I, 344; İbn Teymiyye, *et-Tuhfetü'l-İrâkıyye fi'l-a'mâlî'l-kalbiyye* (*Mecmû'atü'r-resâ'ilü'l-müniriyye* içinde), Beyrut 1264, II, 1-65; a.mlf., *Mecmû'u fetâvâ*, I, 95; X, 91-137, 148; XIII, 233, 270; XXXVI, 191-192; Kâşânî, *İşlâhâtü's-şüfiyye*, s. 145; İbn Kayyim el-Cevziyye, *er-Rûh*, Kahire 1966, s. 217, 243, 248, 250; a.mlf., *Risâle fi emrâzi'l-kulûb*, Riyad 1983; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, İstanbul 1305, II, 249; *Tecrid Tercemesi*, I, 3; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, I, 124; II, 99-195; Molla Sadrâ, *Tefsîr-i Âyet-i Mübâreke-i Nûr*, Tahran 1362 hş./1403; Subhî-Âzâdegân, *Kalb ü Fu'âd der Qur'an*, Tahran 1362, s. 5-11; Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyât*, Kahire 1253, s. 280; Şah Velîyullah ed-Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliğa*, Kahire 1966, s. 341, 446; Şevkânî, *İrşâdü'l-fu'ûl*, Kahire 1937, s. 248; Muhammed Ali el-Cevzî, *Mefhûmü'l-a'kl ve'l-kalb fi'l-Kur'ân ve's-Sünne*, Beyrut 1980; *el-Mu'cemü's-şüfî*, I, 122; Celâleddîn-i Âştîyânî, *Şerh-i Mu'akkaddime-i Fuşûşü'l-hikem-i Kayserî*, Tahran 1370 hş., s. 805; Selmân Zeyd Selmân el-Yemânî, *el-Kalb ve şifâ'üh fi'l-Kitâb ve's-Sünne*, Demmâm 1994; Dihhudâ, *Luğatnâme*, XXI/B, s. 392-394.

SÜLEYMAN ULUDAĞ

KALB

(القلب)

Sözün lafız veya mânaca ters çevrilmesini ifade eden belâgat terimi.

Sözlükte "geri çevirmek, içini dışına döndürmek" gibi anlamlara gelen kalb kelimesi belâgatta, birçok konuyla ilgili olarak sözün lafız veya mâna bakımından ters çevrilmesini ifade eden kapsamlı bir terim şeklinde kullanılmıştır. İlk defa İbn Münkız, "Bâbü'l-kalb" başlığı altında müşebbeh ile müşebbeh bihin yer değiştirdiği maktûb teşbihten söz etmiştir. Harîrî, "bir sözün tersinden okunması durumunda da aynı ibareyi vermesi" anlamındaki kalbe "mâ lâ yeste'îllü bi'l-in'ikâs" adını vermiştir. Konuyu Reşîdüddin Vatvât'ın Farsça *Hadâ'iku's-sihr*'inden nakleden Fahreddin er-Râzî kalbi bir ve birden çok kelimedede olmak üzere ikiye, bir kelimedede olan kalbi de maktûb-ı küll, maktûb-ı mücennah ve maktûb-ı ba'z olarak üç kısma ayırır. "فتح / حتف" (fetih-ölüm) gibi bütün harflerin yer değiştirmesiyle oluşan ikiliye maktûb-ı küll, bu ikiliden birinin beytün başında, diğerinin sonunda olmasına

maktûb-ı mücennah, "عورات / روعات" ta (kusurlar-korkular) olduğu gibi sadece bazı harflerde (وعور / روع) yer değiştirme bulunması durumuna da maktûb-ı ba'z adını verir. Birden çok kelimedeki kalb ise bir terkip veya cümlelerin sondan başa doğru okunduğunda da aynı ibareyi vermesidir. Sekkâkî ile İbnü'n-Nâzım, Kazvî-nî, *Telhîş Şârihleri* ve diğer belâgat âlimleri aynı çizgiyi sürdürmüştür. Kazvîni, serika (intihal) türü olan bir kalb çeşidinden daha söz eder. Sekkâkî, bir şairin ortaya attığı bir fikrin daha sonraki bir şair tarafından ele alınıp tersinin savunulmasına "anlam kalbi" demiştir. Bu türe Harîrî daha önce "aks" adını vermişti (Ahmed b. Abdülmü'min eş-Şerîfî, III, 82, 86). Bedreddin ez-Zerkeşî isnâd kalbi, ma'tûf kalbi, aks kalbi, müstevî kalb, kalb-i ba'z olarak beş neviden bahsetmiştir. İlk defa İbn Fâris'in söz konusu ettiği isnâd kalbi mübalağa, tekrîm gibi belâgat amaçlı nükte için bir cümleye dahil fâilî mef'ûl veya mef'ûlül fâil ya da mef'ûlül bir başka mef'ûl konumunda ifade etmektir. Buna "belâgî kalb" de denilmiştir. "و حرمنا عليه" *المراضع* (Mûsâ'ya sütannelerini haram kıldık) âyeti (el-Kasas 28/12) "و حرمنا على" *المراضع أن يرضعنه* (Sütannelerine Mûsâ'yı emzirmeyi haram eyledik) anlamındadır. Süt emen bir çocuğa ergin-mükellef bir kimse gibi hitap etmek onun makamını ve şanını yüceltmeyi belirtir. Bu, Arap kelâmında da yaygın bir üslûptur. Araplar parmak yüzüğe sokulduğu halde, "yüzüğü parmağıma soktum" şeklinde maktûp ifade kullanırlar. Ma'tûf kalbi ma'tûf ile ma'tûf alehlin yer değiştirmesidir: "ثم تدنى" (Sonra -mi'rac gecesinde Cebrâil Hz. Peygamber'e yaklaştı ve sarktı) âyeti (en-Necm 53/8) maktûp atıflı ifade olup "ثم تدنى فدنا" "Sonra -Cebrâil- sarktı ve -Hz. Peygamber'e- yaklaştı" şeklindedir.

Akis kalbine "tıbâk kalbi" ve "ma'kûs kalb" de denir. İlk defa "tebdîl" adıyla Kudâme b. Ca'fer'in söz konusu ettiği bu nevi, öndeki cümle veya terkinin öğelerinin yerlerini değiştirerek ikinci bir cümle yahut terkip elde etmektir. "Kelâmın kibarı; kibarın kelâmı, beylerin âdetleri, âdetlerin beyleri" terkipleriyle "يخرج الحي من الميت ويخرج الميت من الحي" (Çıkarır diriye ölüden, çıkarır ölüyü diriden; Yûnus 10/31), "ما عليك من حسابهم من شيء وما من حسابك" (Ma'âlikim min hisâbihim min şey' ve ma min hisâbik) "Ma'âlikim min hisâbihim min şey' ve ma min hisâbik" (Ne sana düşer onların hesabından bir şey, ne de senin hesabından onlara bir şey; el-En'âm 6/52) âyetleri bu türe örnektir.

Müstevî kalb, bir kelime veya kelime grubunun sondan okunduğunda da aynı

ibareyi vermesidir. Bu bedî' ilminde kalb adı verilen söz sanatıdır. Bu türde şeddelere tek harf, elif-i memdûdeler (ء ۱) tek elif sayılır. İmâdüddin el-Kâtîb'in Kâdî el-Fâzîl'a "سر فلا كما بك الفرس" (Yürü, tökezle-mesin atın) iltifatı ile Kâdî el-Fâzîl'in ona mukabelesi olan "دام علا العمام" (İmâd'ın yücelikleri dâim olsun) ifadeleri gibi. Bazan beytin tamamı sondan okunduğunda da aynı ibareyi verir: "ولما تبدى، لنا وجهه / أرانا إله، هلالا أنارا" (Görününce bize onun gül cemali, gösterdi bize Tanrı parlayan hilâli) mısralarındaki son beyit böyledir. Bazan da beytin ikinci mısraı tersinden okunduğunda birinci mısraın düzünü verir. Kâdî el-Errecânî'nin "مؤدته تدوم لكن" (Her korkuda dâ-İmîdir onun sevgisi; hiç süreklidir midir her sevenin sevgisi) beyti gibi. Bazan bir şiirin tamamı bu tür beyitlerden oluşur (Yahyâ b. Hamza el-Alevî, s. 446). Kur'an'da gök cisimlerinin bir yörünge içinde sürekli dairesel hareket halinde olduğunu anlatan "كل في فلك" (Her biri bir yörüngede -yüzercesine hareket eder-) âyetiyle (Yâsîn 36/40) Allah'a her durumda tâzimi emreden "ربك أكبر" (ulula rabbini) âyetinde (el-Müddessir 74/3) bu sanat görülmektedir.

Herkesin, hatta her eleştirmenin kolayca farkına varamayacağı serikat-ı hafiyeye nevilere olan ve "aksü'l-ma'nâ" adı da verilen kalb türünde, önceki şairin ortaya koyduğu bir düşüncenin daha sonraki bir şairce ele alınıp sebep izahına dayalı, espri havası içinde zarif bir ifadeyle tersinin iddia edilmesi serikatın ötesinde bedî' bir güzellik kabul edilmiştir. Aşağıdaki mısralarda Ebü's-Şîs sevgili uğruna kınanmayı hoş bulurken Mütenebbî, kınanmanın sevgilinin düşmanlarından gelmesi sebebiyle bunu hoş görmemektedir. Ebü's-Şîs: "أجد الملامة في هواك لذيدة، حبا / لذكرك فليلمني التوم" (Senin aşkın uğruna kınanmayı leziz bulurum, seni dilimden düştürmek istemediğim için; öyleyse durmasın kınayanlar kınasınlar beni). Mütenebbî: "أحبه وأحب فيه ملامة، إن الملامة فيه من أعدائه" (Onun uğruna mâruz kalınan kınamalar onun düşmanlarından sâdir olurken onun için kınanmaya rızâ göstererek onu nasıl sevebilirim?).

İbnü'l-Ahnef'in şu mısraı maktûb-ı küllün güzel örneklerindedir: (فتح / حنق) "حسامك فيه لأحباب فتح ورمحك منه للأعداء حنق" (O savaşta kılıcın dostlara zafer, mızrağın düşmanlara ölümdü). Şu mısra da maktûb-ı mücennaha örnektir: (لاح / حال). "لاح أنوار الهدى من كفة في كل حال" (Parladı hıdayet nurları her dem onun elinden). Hz. Peygamber'in aşağıdaki duası maktûb-ı

ba'z için güzel bir örnektir: (عورات/روعات): "اللهم استر عوراتنا وامن روعاتنا" (Allahım! Ört kusurlarımızı, gider korkularımızı).

Hatalı kullanım sebebiyle veya lehçe farkından dolayı kelimenin bir harfinin yerini değiştirerek aynı anlama gelen ikinci bir kelime oluşturmaya mekân kalbi denilir (جذب / جذب؛ بله / أبله). Buna benzer bir tür de güldürü amaçlı olarak bilhassa kelimenin ilk harfinin yer değiştirmesiyle ikinci bir kelime teşkilidir ki buna "arazî kalb" adı verilir ("بلح البقرة" diyecek yerde "حلب البقرة" demek gibi).

BİBLİYOGRAFYA :

Reşidüddin Vatvât, *Hadâ'ıku's-sihr fi deka'ı-ki's-şî'r* (trc. İbrâhim eş-Şevâribî), Kahire 1364, s. 108; İbn Münkız, *el-Bedî' fi nakdi's-şî'r* (nşr. Ahmed Ahmed el-Bedevî – Hâmid Abdülmecîd), Kahire 1380/1960, s. 176; Fahreddin er-Râzî, *Nihâyetü'l-icâz fi dirâyeti'l-i'câz*, Kahire 1317, s. 33; Ahmed b. Abdülmü'min eş-Şerîşî, *Şerhu Maqâmâtü'l-Harîrî* (nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim), Beyrut 1413/1992, III, 82, 86; Ebü Ya'kûb es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm*, Kahire 1356/1937, s. 203; İbnü'n-Nâzım, *el-Mişbâh fi 'ilmi'l-me'ânî ve'l-beân ve'l-bedî'*, Kahire 1341, s. 91; Şehâbeddin Mahmûd el-Halebî, *Hüsnü't-tevessül ilâ şinâ'ati'l-teressül* (nşr. Ekrem Osman Yûsuf), Bağdad 1400/1980, s. 307; *Şürûhu'l-Telhiş*, Kahire 1937, I, 486; IV, 459, 500; Hatib el-Kazvîni, *el-İzâh fi 'ulûmi'l-belâga* (nşr. M. Abdülmün'im el-Hafâcî), Kahire 1400/1980, s. 399, 413; Yahyâ b. Hamza el-Alevî, *e't-Tirâzü'l-müte-zammîn li-esrâri'l-belâga* (nşr. M. Abdüsselâm Şâhin), Beyrut 1415/1995, s. 378-379, 445-447, 492-493; Teftâzânî, *el-Mu'tavvel*, İstanbul 1330, s. 457, 468; Zerkeşî, *el-Burhân*, III, 288; İsmâdüddin el-İsferâyîni, *el-Etval*, İstanbul 1284, II, 236, 248; Ahmed Matlûb, *Mu'cemü'l-muşâla-ğâti'l-belâğıyye ve te'javvürü*, Bağdad 1407/1987, III, 140-143.

İSMAIL DURMUŞ

□ TÜRK EDEBİYATI. Türkçe belâgat kitaplarının bedî' kısmında ve cinasa bağlı sanatlar arasında yer alan kalb tecnis-i kalb, cinâs-ı kalb ve cinâs-ı maktûb adlarıyla da anılmıştır. Osmanlı harflerine dayalı bir sanat olan kalb, harfleri aynı, harf dizilişleri aynı olan kelimelerin aynı beyitte kullanılmasını esas alır. Asıl kelimeye nazaran maktûb durumunda olan ikinci kelimedeki harflerin düzenleniş biçimine göre kalb kalb-i kü'l ve kalb-i ba'z olmak üzere ikiye ayrılır. Kalb-i kü'l, kelimedeki harflerin düzenli biçimde sondan başa doğru sıralanması yoluyla yapılır. Hilâl-lâle (شئا – أتش), şitâ-âteş (هلال – لاله), kelâm-mâlik (كلام – مالك) gibi. Kalb-i tam veya aks-i müfred de denilen kalb-i kü'l eski şairlerin itibar ettiği, örneklerine sıkça rastlanan bir sanattır. Şâhin Giray'ın, "Çokça mağrûr olma sen ikbâle kim / Lâ-bekâdir aks-i ikbâl âdeme" beytindeki "ik-

bâl" (اقبال) ile "lâ-bekâ" (لا بقا); Zâtî'nin, "Külâh-ı devlet ile fahr kılmaz şol ki müdriktir / Ki sonu devletin lettir külâhın kalbi hâliktir" beytinde "külâh" (كلاه) ile "hâlik" (هالك) kelimelerinde olduğu gibi.

Kalb-i ba'z, kelimedeki harflerin düzenli olmayarak değişmesiyle yapılan kalbdır. Nâcî-cânî (ناجی – جانی), irem-mâr-emr (امل – الم – mâl - elem - ام – مار – امر) gibi. Kalb-i muavvec de denilen kalb-i ba'z için Ahmedî'nin, "Feth ü zaferle erişüben dâr-ı mülküne / Kıldı adû rikâbını kılıcına kırâb" beytindeki "rikâb" (رقاب) ile "kırâb" (قراپ); Lâmiî'nin, "Dahl eder huld-i berîne kasrının her safhası / Raks urur havzın içinde mihr ü meh subh u mesâ" beytinde "dahl" (دخل) ile "huld" (خلد), "kasr" (قصر) ile de "raks" (رقص) kelimelerinde olduğu gibi.

Kalb, asıl kelime ile bunun tersinden okunuşu olan maktûbun ifade içindeki yerlerine göre de kalb-i mücennah ve kalb-i müstevî olmak üzere iki kısma ayrılır. Kalb-i mücennah bir mısra, beyit yahut ibarenin başında bulunan kelimenin maktûb oluşturacak şekilde sonunda da tekrar edilmesidir. Daha ziyade kalb-i kü'l ihtiva eden kelimelerden oluşan bu tür kalbe Lâmiî'nin, "Mûr gibi emrine kılmış itâat halk-ı Rûm / Râm oluptur nitekim Mûsâ'ya ey şeh sihr-i mâr" beytindeki "mûr" (مور) ile "Rûm" (روم) ve "râm" (رام) ile "mâr" (مار) gibi. Bu tür kalbe mücennah (kanatlı) denilmesinin sebebi asıl kelime ile maktûbun ibarenin iki tarafında birer kanat gibi durmasıdır.

Kalb-i müstevî, mısra veya ibarenin baştan sona doğru okunduğu gibi aynı anlamı ifade ederek sondan başa doğru da okunabilecek şekilde düzenlenmesidir. Bir fantezi olsun diye oluşturulan ve az rastlanan bu tür kalbe Edirneli Nazmî'nin, "Hoş kemâlin heme kelâmın şûh / Âşinâ-yı leâlî-yi inşâ" (خوش كمالك همه كلامك خوش كمالك همه كلامك) beyti örnek gösterilebilir. Beytin ilk mısraının ortasında bulunan "heme" kelimesinin "mîm"i, ikinci mısraın ortasındaki "leâlî" kelimesinin "elif"i esas alındığında her iki yandaki harflerin sıralanışı simetrik olarak birbirini karşılamaktadır.

Kalb, zorlama ile ortaya çıkan ve daha çok harf ve kelime oyunlarını esas alan bir sanat olduğundan genellikle fesahat ve belâgattan yoksun kuru ifadelerde görülür. Şairlerin hüner gösterme uğruna mâ-nayı feda ettikleri bu sanat, divan edebiyatının daha çok kuruluş ve klasik dönem şairlerince tercih edilmiş, sonraki dönem-